

UOT 340**MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ
VƏ ONUN BEYNƏLXALQ HÜQUQA TƏSİRİ****İ.H.CƏFƏROV***Bakı Dövlət Universiteti
cafarov_ilyas@mail.ru*

Məqalədə qeyd olunur ki, hüquq elmində hüquq mənbələrinin sisteminin formalaşması uzun müddət diskussiya predmeti olmuşdur. Qanunda yaranmış boşluqların doldurulması üçün və məhkəmədə qeyd olunan məsələlərlə bağlı qərarın və ya hər hansı bir qətnamənin hakimlər tərəfindən çıxarılması zamanı hakimlərimiz məhkəmə presedentinə və məhkəmə təcrübəsinə müraciət edirlər. Bu səbəbdən də məqalədə presedentin yaranması və onun inkişaf yolları araşdırılmışdır.

Həmçinin məqalədə məhkəmə presedentinin beynəlxalq hüquqa təsiri də araşdırılaraq analiz edilmişdir.

Açar sözlər: hüquq, presedent, məhkəmə presedenti, beynəlxalq hüquq.

Hüquq elmində hüquq mənbələrinin sisteminin formalaşması uzun müddət diskussiya predmeti olmuşdur. Sual da bundan ibarətdir ki, biz hüququn mənbəyini nəzəri və praktiki baxımdan nəyi qəbul edirik. Çünki biz yalnız qanunları hüququn mənbəyi kimi qəbul ediriksə bu zaman bəzi boşluqlar və çatışmazlıqlar meydana gəlir (1, 72). Hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında bəzən elə münasibətlər olur ki, bu məsələləri qanun və ya hər hansı bir normativ hüquqi akt tənzipləmir. Qeyd olunan münasibətlər pozulduqda və ya tərəflər arasında narazılıq olduqda məhkəməyə müraciət olunur. Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi Roman-German hüquq sistemi ailəsinə daxildir. Yəni bizdə hüququn mənbəyini qanunlar təşkil edir.

Belə olan halda məhkəmədə qeyd olunan məsələlərlə bağlı qərarın və ya hər hansı bir qətnamənin hakimlər tərəfindən çıxarılmasında çətinlik yaranır. Bu zaman hakimlərimiz məhkəmə presedentinə və məhkəmə təcrübəsinə müraciət edirlər. Bu səbəbdən də artıq məhkəmə presedentinin və məhkəmə təcrübəsinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi ənənəvi xarakter daşıyır.

Precedent şəxslər üçün dövlət orqanı və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən iş üzrə əvvəllər çıxardığı qərarların sonradan oxşar işlərin həlli zamanı hüquq norması qüvvəsinə malik olmasıdır. Precedent onu qəbul edən dövlət orqanından və ya vəzifəli şəxsdən asılı olaraq müxtəlif xarakter daşıyır. Belə precedentlərin içində məhkəmə precedenti xüsusi yer tutur.

Məlum olduğu kimi məhkəmə precedenti qanunvericilikdə təsbit olunmasına baxmayaraq, Anqlo-Sakson hüquq ailəsində hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Bir çox Avropa ölkələrində (Məs.: İtaliya, Fransa, Yunanıstan və s.) məhkəmə precedenti rəsmi qaydada qanunvericilikdə təsbit olunmasa da qeyri-rəsmi formada ondan istifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda da Ali Məhkəmənin fəaliyyəti nəticəsində çıxardığı qərarlar getdikcə qanunverici orqanın da işinə təsir göstərir. Son illərdə məhkəmə təcrübəsindən asılı olaraq qanunvericilik aktlarına və digər normativ aktlara bir çox dəyişikliklər edilmişdir ki, bu da məhkəmə precedentinin hüquqi mənbəyi kimi çıxış etməsini bir daha göstərir.

Hal-hazırda məhkəmə precedenti kimi yuxarı instansiya məhkəməsinin xüsusi hal üçün nəzərdə tutulan, ümumməcburi xarakter daşıyan elə bir qərarı başa düşülür ki, həmin qərar oxşar işlərə baxılarkən tətbiq olunsun. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə precedenti yeni norma yaradarsa, o zaman hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Məhkəmə precedenti Anqlo-Sakson hüquq sistemində hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Hindistan və s. qeyd olunan hüquq sistemlərinə aiddir. Böyük Britaniyada məhkəmə precedenti hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Məhkəmə precedenti məhkəmə praktikasından bir sıra əlamətlərə görə fərqlənir.

1. Yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən irəli gəlir.
2. Konkret hal üçün nəzərdə tutulur.
3. Xüsusi toplularda toplanılır.
4. Bütün məhkəmə instansiyaları üçün məcburi xarakter daşıyır.

Yeni hüququn yaranması üçün həmişə köhnə hüquq institutlarını məhv edən Qitə-Avropa hüquq sistemlərindən fərqli olaraq İngiltərədə, hətta cəmiyyətin sosial həyatına təsir edən inqilablar zamanı köhnə hüquq qaydaları ləğv edilməmişdir. Şotlandiyada və Şimali İrlandiyada məhkəmə precedentlərinə onların İngiltərəyə qoşulmasından əvvəl yuxarı instansiya məhkəmələrinin verdiyi qərarlar hesab edilir. Avstraliyada məhkəmə precedentinin formalaşdırmaq səlahiyyəti Ali Məhkəmənin və Federal Ali Məhkəmənin üzərinə qoyulmuşdur. Ölkənin digər bölgələrində tətbiq olunan məhkəmə precedenti Şotlandiyada tətbiq edilmir. Şotlandiyanın məhkəmə precedenti də Böyük Britaniyanın ərazisində ümumməcburi deyil, tövsiyə xarakteri daşıyır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında ictimai münasibətləri tənzimləyən vahid sistemləşdirilmiş normativ akt yoxdur. Qeyd olunan normalar hən federal

qanunvericilik aktlarında, həm də ABŞ qanunvericiliyində təsbit olunmasına baxmayaraq məhkəmə presedenti ABŞ-da əsas mənbə kimi çıxış edir. Bir qayda olaraq presedent qüvvəsini yalnız dərc edilmiş qərarlar alır. İşə baxmış hakim dərc edilib edilmə məsələsini həll edir.

Kanadada hüququn mənbəyi kimi yükək məhkəmə orqanlarının qərarları ilə yanaşı Böyük Britaniya məhkəmələrinin qərarları da çıxış edir. Ali Məhkəmənin və əyalət məhkəmələrinin verdiyi qərarlar özündən aşağı gələn məhkəmələr üçün ümumməcburi xarakter daşıyır.

İsrailin müasir hüquq sistemi də Anqlo-Sakson hüquq sisteminin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsi olaraq ölkədə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində məhkəmə presedenti xüsusi rola malikdir. Belə ki, İsrailin Ali Məhkəməsi tərəfindən verilmiş qərarlar özündən aşağı instansiya məhkəmələri üçün məcburi xarakter daşısa da, Ali Məhkəmə üçün bu hal nəzərdə tutulmamışdır. Əgər Ali Məhkəmə qərarın dəyişilməli olduğu qənaətinə gəlsə iş üzrə yeni qərar qəbul edə bilər.

Bir çox Latın Amerika ölkələri məhkəmə sisteminin qurulması və fəaliyyət prinsiplərini ABŞ-dan götürsələr də məhkəmə presedenti onlarda hüququn mənbəyi kimi çıxış etmir. Argentina və Kolumbiyada Ali Məhkəmənin konstitusion məsələlərlə bağlı qərarları presedent hesab olunur. Yaponiyada da məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi kimi çıxış etmir. Hazırda qonşu Türkiyə Respublikasında da roman-german hüquq sistemi mövcuddur. Orada da hüququn əsas mənbəyi qanunvericilik və qanunverici aktlardır. Məhkəmə presedenti isə hüququn köməkçi mənbəyi kimi çıxış edir.

Hazırda işgüzar münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı məhkəmə təcrübəsinin rolu aktual problemlərdən biridir. Mübahisələr daha çox əmlak və iqtisadi xarakterlidir. Bir çox mütəxəssislər yuxarı məhkəmə orqanlarının bu sahədə rolunu xüsusi qeyd edirlər. Statistika da göstərir ki, məhkəmələrdə bu sahədə işlərin sayı olduqca çoxdur. Çünki elə bizdə də mülki hüquqların pozulması zamanı vətəndaşlar haqlı olaraq məhkəmələrə üz tutur və bununla bağlı son qərarı da hakim, yəni məhkəmə verir. Mübahisəni həll etmək üçün hakimlər işdə iştirak edən tərəflər üçün məcburi olan qərar qəbul edir. Məhkəmələr nəinki işgüzar münasibətlərin iştirakçıları arasında toqquşan maraqları araşdırmağa, həmçinin məhkəmə sistemindən aşkar surətdə ədalətsiz məqsədlər üçün istifadə etmək cəhdlərinin qarşısını almağa məcburdurlar. Bu səbəbdən də sahibkarların hüquq və vəzifələrinin qorunması hüququn əsas funksiyalarından biridir. Praktikada bəzən fədri xarakter daşıyan mübahisələr də olur. Bir qayda olaraq bu cür mübahisələr üzrə verilmiş qərarlar sonrakı işlər üçün presedent xarakteri daşıyır. Bu kateqoriya mübahisələrə adətən əqli mülkiyyətlə bağlı, büdcə vəsaitlərinin bölünəsi ilə bağlı haqsız rəqabətlə bağlı məsələləri misal göstərə bilərik.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə orqanları qanunvericilik təşəbbüsü hüqu-

qunun həyata keçirilməsi ilə bağlı bir o qədər də aktiv fəaliyyət göstərmir. Normayaratma təcrübəsi bu məhdudiyyətin funksionallığını nümayiş etdirir. Lakin məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyətində aktiv olmamasının başqa səbəbləri də var. Buna səbəb məhkəmələr özlərini qanunyaratma fəaliyyətinin iştirakçısı kimi görməməsidir. Onlar özlərini mövcud qanunlardan istifadə edərək qərar qəbul etməli olduqlarını hesab edirlər.

Məhkəmələrin qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun həyata keçirilməsində fəallığın aşağı olmasının əsas səbəblərindən biri də məhkəmələrin iş yükünün çox olmasıdır. Hakimlərin və məhkəmə aparatının işçilərinin iş həcmi şərti olaraq müqayisə edilən iş həcmi xeyli üstələyir. Məhkəmə sistemi işçilərinin praktiki olaraq qanunvericilik təşəbbüsünün tətbiqi ilə bağlı hər hansı bir iş aparması imkanı yoxdur. Qeyd olunan problemin həlli üçün məhkəmə praktikasının toplanaraq analiz edilməsi ilə bağlı məhkəməyə əlavə ştatların verilməsi və məhkəmə aparatı işçilərinin sayının artırılması zəruridir.

Məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi araşdırılması zamanı tarixi inkişaf mərhələlərinin dərinədən öyrənilməsi onun xarakterinin və özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsinə kömək edir. Həmçinin məhkəmə presedentinin müqayisəli analiz metodu ilə öyrənilməsi məhkəmə hakimiyyətinin inkişafını təşkil edən obyektiv və subyektiv faktorların öyrənilməsinə kömək edir.

Məhkəmə presedenti institutu müstəqil hüquqi institut kimi Qədim Misirdə, Babailistanda və Qədim Romada mövcud olmuşdur.

Qədim Romada etiket qaydaları və magistratların qərarları presedent xarakteri daşıyırdı. İlk olaraq analoji işlərdə magistratların özləri üçün əvvəl verdiyi qərarlar məcburi xarakter daşıyırdı. Lakin zaman keçdikcə həmin magistratlardan sonra gələn magistratlar da həmin qərarlardan (etiketlərdən) istifadə etməyə başladılar. Daha sonra bu qərarlar sistemli bir şəkilə salındı və roma hüququnun institutları bu məhkəmə presedentləri əsasında formalaşdı. Bu da onu sübut edir ki, məhkəmə presedenti get-gedə hüququn mənbəyinə çevrildi.

Orta əsrlərdə presedent hüququ ilk dəfə İngiltərədə meydana gəlmişdir. 1066-cı ildə kralın adından çıxış edən kral məhkəmələri yaradıldı. Oxşar işlərdə hakimlər tərəfindən verilmiş qərarlar digər hakimlər tərəfindən də əsas götürülürdü. Əsrlər boyu İngiltərədə və onun müstəmləkələri olduğu dövlətlərdə məhkəmə presedenti və presedent hüququ hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Məhkəmə presedentinə və presedent hüququna Rusiyada da uzun müddət birmənalı yanaşmamışlar və bu barədə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Belə ki, bir qisim alim hüquqşünaslar presedenti hüququn köməkçi mənbəyi kimi, digər qisim isə hüququn birbaşa mənbəyi kimi qəbul edirlər. SSSR-də 40-50-ci illərdə Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarının hüququn mənbəyi

kimi tanınması üçün müvafiq cəhdlər edilmişdir. Lakin bəzi obyektiv və subyektiv səbəblərdən, daha çox “ideoloji” səbəblərdən məhkəmə presedenti sovet hüququ üçün qəbul edilməz hesab olundu.

Müasir hüquq sistemi olan anqlo-sakson hüquq sistemində hakimlərin çıxardığı qərarlar qanun hesab olunur. “Ümumi hüquq” adlandırılan bu sahə hakimlərin çıxardığı bu qərarlar əsasında formalaşaraq inkişaf etmişdir. Hüququn bir çox sahələri, xüsusilə delikt (zərərvermədən irəli gələn öhdəliklər) hüququ məhkəmələrin fəaliyyəti nəticəsində formalaşmışdır. Bundan əlavə Böyük Britaniyanın Konstitusiyası hüququnun, insanların hüquq və azadlıqları hissəsi hakimlərin verdiyi qərarlar əsasında təşəkkül tapmışdır (2, s.351).

Nəzərə almaq lazımdır ki, presedent bir deyil, bir neçə məhkəmə qərarları əsasında formalaşır. Məhkəmə presedenti əslində hakimlər tərəfindən formalaşdırılan məntiqi zəncirin son həlqəsidir. Məhkəmə presedenti vəhdətin və məhkəmə təcrübəsinin birliyini əks etdirir.

Presedentlər yalnız yerli hüquqda deyil, beynəlxalq hüquqda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları hüququn mənbəyi hesab olunur. Lakin Beynəlxalq Məhkəmənin statutlarında Məhkəmənin çıxardığı qərarların özündən sonra gələn işlər üçün məcbureddici xarakter daşmadığı göstərilmişdir.

Marçenko qeyd edirdi ki, presedent anlayışını tam şəkildə əhatə edən vahid bir fikir yoxdur. Hər bir milli hüquq sistemində və hüquq ailəsində məhkəmə presedenti özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Presedentin hüququn mənbəyi kimi qəbul olunması faktiki olaraq subyektlərə hüquqyaratma imkanı verir. Eyni zamanda etiraf etmək lazımdır ki, məhkəmə presedenti üzrə ənənəvi doktrina presedenti yalnız hüquqyaratma aktı kimi deyil, daha çox iş üzrə yeni hüquqların yaradılması ilə bağlı akt kimi qəbul edir (3, s.512).

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin statutlarında da məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi çıxış etməsi göstərilir. Statutun 38-ci maddəsində qeyd olunur ki, məhkəmə icraata götürülmüş mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll etməyə borcludur və aşağıdakıları qəbul edir:

a) Mübahisə edən dövlətlər arasında tanınan, ümumi və xüsusi qaydalar müəyyən edən beynəlxalq konvensiyalar.

b) Hüquq norması kimi tanınan ümumi təcrübənin sübutu kimi beynəlxalq adət.

c) Sivil xalqlar tərəfindən qəbul edilən hüququn ümumi prinsipləri.

d) 59-cu maddədə göstərilən şərtlər nəzərə alınmaqla hüquq normalarının müəyyən edilməsi üçün köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarları və ümumi hüquq üzrə ixtisaslı ekspertlərin doktrinaları (4, s.3).

Göründüyü kimi beynəlxalq hüququn həm ilkin, həm də köməkçi mənbələri mövcuddur. Beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət hüququn əsas mənbələrinə aiddir. Köməkçi mənbələrə isə məhkəmə qərarları (məhkəmə

presedenti) və doktrinalar aiddir. Burada aydın şəkildə məhkəmə qərarlarının hüquq normalının müəyyən edilməsi üçün köməkçi bar vasitə olduğu göstərilir. Məhkəmələrin mövcud normalar əsasında yeni normaların yaratmasına baxmayaraq qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarları hüquq yaradıcılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Prinsipcə Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları tərəflər arasındakı iş üzrə məcburi xarakter daşımır, lakin praktikada daim Beynəlxalq Məhkəmə öz əvvəlki qərarlarına əsaslanır. Bu dövlətlərin hüquq sistemlərinin möhkəmlənməsinə və beynəlxalq təşkilatların qorunmasına xidmət edir. Məhkəmə özünün əvvəl verdiyi qərarlarından yalnız ciddi əsaslar olduğu halda kənara çıxır və belə olduğu halda mütləq yeni qərar da bunu əsaslandırır.

Hazırda Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi getdikcə digər məhkəmələrin qərarlarına daha çox istinad etməyə başlayıb. Bu da beynəlxalq hüququn getdikcə xüsusişməsinə, çəkisinin artmasından irəli gəlir. Buna misal olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Gonduras Respublikasının El-Salvador Respublikasına qarşı olan işdə 14.12.1989-cu il tarixli qərarında “Dəniz Hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalın” qərarına, Makedoniyanın Yunanıstana qarşı olan işdə 13.09.1995-ci il tarixli qərarında “Avropa Birliyinin Məhkəməsinin” qərarına, Gvineya Respublikasının Konqo Demokratik Respublikasına qarşı olan işdə “Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin” qərarlarına istinad edilmişdir. Bundan əlavə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tez-tez xüsusi tribunalların verdiyi qərarlara istinad edirlər. Buna beynəlxalq cinayət hüququ və beynəlxalq humanitar hüquq məsələləri üzrə Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı və Ruanda üzrə Cinayət Tribunalının qərarlarını misal göstərmək olar. Öz növbəsində qeyd olunan tribunallar da beynəlxalq hüququn statusu ilə bağlı məsələlərdə hüququn köməkçi mənbəyi kimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin əsasnaməsinə və qərarlarına istinad edirlər.

Nəticə etibarilə ilə presedent hüququnun və məhkəmə presedenti konsepsiyasının inkişafı yuxarı instansiya məhkəmələrinin mövqeyindən asılıdır (5, s.83). Bu həm də hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin necə realizə olunmasından da asılıdır. Həmçinin milli hüquq sistemlərinin xarakterinin müxtəlifliyini də nəzərə almaq lazımdır. Parlament ictimai münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqyaratma funksiyasını həyata keçirir. Parlamentdən fərqli olaraq məhkəmə ictimai həyatda baş verən hadisələrə nisbətdə imkanlarından daha geniş istifadə edir.

Beləliklə, bütün yuxarıda sadalananlar müəyyən etməyə əsas verir ki, müasir hüquq nəzəriyyəsi məhkəmə presedentinin üzvləşdiyi çətinliklərə və bir qisim alimlər tərəfindən mənfi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, məhkəmə presedenti həm yerli, həm də beynəlxalq məhkəmə praktikasında geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. – Bakı, 2019, - 448 s.
2. McLeod Th. I. Legal method. 3rd ed. London: MacMillan Press Ltd., 1999. - 812 p.
3. Марченко М.Н. Судебное правотворчество и судейское право. - Москва: Проспект, - 2009. - 713 с.
4. Веунəlxalq Ədalət Məhkəməsinin əsasnaməsi
5. Цихоцкий А.В. Прецедентное право как объективная реальность // Научные труды Эдилет. - 2000. № 1 (7). - 219 с.

СУДЕБНЫЙ ПРЕЦЕДЕНТ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

И.Х.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что формирование системы источников права в юриспруденции уже давно является предметом дискуссий. Для восполнения пробелов в законе и при вынесении решения или любого постановления по затронутым в суде вопросам наши судьи обращаются к судебной прецеденту и судебному опыту. По этой причине в статье исследуется создание прецедента и пути его развития.

Также в статье рассматривается и анализируется влияние судебного прецедента на международное право.

Ключевые слова: право, прецедент, судебный прецедент, международное право

JUDICIAL PRECEDENT AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL LAW

I.H.JAFAROV

SUMMARY

The article notes that the formation of the system of legal sources in legal science has been a subject of discussion for a long time. In order to fill the gaps in the law and when making a decision or any resolution on the issues raised in court, our judges turn to judicial precedent and judicial practice. For this reason, the article examines the emergence of precedent and the ways of its development.

The article also examines and analyzes the impact of judicial precedent on international law.

Keywords: law, precedent, court precedent, international law.

PSIXOLOGİYA**UOT 343.95****PROBASİYA NƏZARƏTİNDƏ OLAN MƏHKUMLARDA
PATOPSIXOLOJİ SİMPTOMLARIN MÜŞAHİDƏSİ****S.N.ƏLİYEVƏ, A.S.MÜTƏLLİMƏZADƏ***Bakı Dövlət Universiteti**sakhavataliyeva@bsu.edu.az**0000-0001-9101-7008**aytanmutallimzada@bsu.edu.az**0000-0002-8170-2383*

Psixopatologiyalar münaqişə vəziyyətlərinin təsirinə qarşı müqaviməti azaldır, sosial faydalı şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına, xüsusən də onun xarici mühitə uyğunlaşmasına maneə yaradaraq, daxili nəzarət mexanizmlərin zəifləməsinə, həllərin və davranışda seçim variantlarının daralmasına, impulsiv, təsadüfi, düşünülməmiş, o cümlədən qanunsuz hərəkətlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Bütün bunlar şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir və cinayətkar davranışlara səbəb ola bilər. Psixopatologiya açıq şəkildə özünü göstərmədən, gizli şəkildə baş verə bilər və başqaları tərəfindən xarakter qəribəlikləri, qeyri-sabitlik, davakarlıq və s. kimi qəbul oluna bilər. Psixopatoloji simptomların mahiyyəti onların altında yatan hadisələrin patopsixoloji və patofizioloji təhlili olmadan başa düşülə bilməz və öz növbəsində, patopsixoloji təhlil subyektin dəqiq klinik təsviri olmadan da mümkün deyildir. Cinayət əməllərinin törədilməsində patopsixoloji simptomların təsirinin psixoloji mahiyyətini, psixoloji qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənmək zəruridir. Patopsixoloji diaqnostikanın aparılması məhkumlara göstərilən psixoloji yardımın təşkili prosesi üçün əhəmiyyətlidir. Məqalədə bir ay müddətində probasiya nəzarətində olan 34 nəfər məhkum ilə aparılan psixoloji konsultasiya zamanı onlarda müşahidə edilən patopsixoloji simptomlar təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: probasiya xidməti, psixopatologiya, patopsixologiya, patopsixoloji simptomlar, hüquq psixologiyası, məhkum şəxsiyyəti

Giriş. Məhkum şəxsiyyətinin ətraflı öyrənilməsi və onların sosial-psixoloji adaptasiyası məsələləri bu gün psixologiya sahəsində aparıcı yerlərdən birini tutur. Hal-hazırda məhkum şəxsiyyətinin öyrənilməsində sosial aspekt üstünlük təşkil etsə də, tibbi və psixoloji yanaşma olmadan məhkumu

hərtərəfli öyrənmək mümkün deyil. Məhkumları kompleks şəkildə hərtərəfli öyrənmək onların islah edilməsi və psixoloji yardım tədbirlərinin təşkil edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Son illərdə dünyada məhkumların islahına, sosial-psixoloji adaptasiya və reabilitasiyasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi xarakterli tədbirləri həyata keçirən nəzarət sistemi kimi probasiya xidməti fəaliyyət göstərir. Probasiya xidməti dünya praktikasına nəzərən ölkəmizdə hələki yenidir. Probasiya mahiyyət etibarilə, məhkumların islah edilməsi və cəmiyyət həyatına uyğunlaşması üçün şəraitin yaradılmasına, habelə onların təkrar hüquqpozmalar törətməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Bu, müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilən geniş sosial-hüquqi tədbirləri əhatə edir. Probasiya xidmətində görülən işlərin yalnız sosial və hüquqi sahələri əhatə etməsi məhkumların psixopatoloji və patopsixoloji xüsusiyyətlərinin diqqətdən yayınmasına səbəb olur. Belə olan halda probasiya fəaliyyətinin daha da genişləndirilib multidissiplinar komandanın yığılması zərurəti yaranır. Multidissiplinar komandada psixoloq, psixiatr, sosial işçi, orta və kiçik tibb işçilərinin fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun hesab olunur (İsmayılov, 2008). Məhkumlara psixoloji yardım göstərilən zaman bir çox hallarda klinik şəraitə ehtiyac yaranır. Probasiya qeydiyyatında olan məhkumlarda üzvi mənşəli pozuntular, xəstəliklər, psixopatologiyalar və s. müəyyən olunarsa, psixoloji yardım klinik psixoloq tərəfindən yalnız tibb müəssisəsində aparılmalıdır. Probasiya fəaliyyətində psixoloq məhkumların patopsixoloji müşahidəsini aparmalı və zərurət yaranarsa psixoloji yardımı dayandırmalı, müvafiq tibb müəssisələrinə yönləndirilməlidir (Psixoloji yardım haqqında qanun).¹

Patopsixoloji simptomlar

Probasiya xidmətində fəaliyyət göstərən psixoloq məhkumların şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və psixoloji qiymətləndirməsini aparmalı, patopsixoloji simptomları diqqətlə müşahidə etməlidir. Məhkumlarda patopsixoloji simptomların xüsusiyyətləri və onların kriminogen əhəmiyyətinin öyrənil-

¹ Azərbaycan Respublikasının Psixoloji yardım haqqında qanunda da qeyd edildiyi kimi psixoloji yardımın göstərilməsinə əks-göstərişlər olduqda (14.1.1), həmçinin psixoloji yardım göstərən şəxsin həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yarandıqda (14.1.6) psixoloji yardım dayandırılmalıdır. İstinad olunan qanuna əsasən klinik psixoloji yardım göstərilməsi zamanı klinik psixoloq tərəfindən dərman preparatlarının təyin edilməsi qadağan (19.3) olunduğu üçün, klinik psixoloq psixoloji problemlərin aşkarlanması və ehtimal olunan psixi pozuntunun diaqnozunun dəqiqləşdirilməsi məqsədilə məhkumu psixiatra yönləndirilməlidir.

məsi uyğun psixoloji yardım üsullarının seçilməsinə kömək edir.¹ Aparılan tədqiqatların meta-analizinə əsasən müəyyən olunur ki, psixi pozuntular cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin yarısından çoxunda müşahidə edilir (Алмазов, 2019). Qanunsuz hərəkətlərin törədilməsində psixi pozuntuların təsir mexanizmlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixi pozuntuların diaqnostikası sindromu formalaşdıran əsas simptomların müəyyən edilməsi ilə başlayır. Xüsusilə də məhkumlarla işləyən zaman yüksəkkeyfiyyətli patopsixoloji müayinə olmadan düzgün terapevtik strategiya və taktika, o cümlədən reabilitasiya tədbirləri hazırlamaq mümkün deyil (Алмазов, 2019). Patopsixoloji sindrom daxili olaraq psixi pozuntunun əlamətlərinin patogenetik olaraq müəyyən edilmiş birliyi kimi təyin edilir. Simptomların müəyyən edilməsi və kvalifikasiyası diaqnozun birinci səviyyəsini təmsil edir. Klinik mənada simptom bədənin patoloji vəziyyətinin təzahürü və ya bəzi həyati proseslərin pozulmasının ayrı bir əlamətidir (Загорная, 2018).

Patopsixoloji və psixopatoloji sindromlar müstəqil olaraq mövcuddur və müxtəlif psixi xəstəliklərin klinik təzahürlərinin müxtəlif aspektlərini ortaya qoyur.² Patopsixoloji sindrom eksperimental-psixoloji üsul ilə müəyyən edilir, koqnitiv, emosional, motivasiya sferalarının və davranışın pozulması əlamətlərinin patogenetik cəhətdən müəyyən edilmiş təbii birləşməsidir. Psixi pozuntuların müxtəlif aspektlərini öyrənməyə yönəlmiş və eyni zamanda subyektlərin şəxsiyyəti haqqında əhəmiyyətli məlumatlar əldə etməyə imkan verən bir sıra patopsixoloji metodlardan istifadə edərək məhkəmə psixiatriya təcrübəsində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində iki növ patopsixoloji simptomlar müəyyən edilmişdir – pozitiv simptomlar və neqativ simptomlar (Жолесник, 2021).

Pozitiv simptomlar əlavə olaraq görünən və klinik mənzərəni rəngləndirən müəyyən bir əlavə simptomun görülməsidir. Bu simptomlara daxildir: halusinasiyalar, sayıqlamalar, obsessiyalar, yüksək qiymətli ideyalar, katatoniya və s. Pozitiv simptomlar dinamikdir və tədricən artır. Sindromun

¹ Kriminal patopsixologiya məhkəmə psixiatriyası və patopsixologiyanın kəsişməsində yaranan sahədir. Kriminal patopsixologiyanın predmetinə psixi pozuntusu olan məhkumların şəxsiyyətini və cinayət davranışının psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, kriminogen əhəmiyyət kəsb edən pozuntuları müəyyən etmək və cinayətin təkrar törədilməsinin qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanması daxildir.

² Psixopatologiya sırf tibb elminə aiddir, etiologiya (baş vermə səbəbi), patogenezi (baş vermə mexanizmi), simptom, sindrom və diaqnostika (psixi pozuntunun nozoloji forması, onun şiddəti və gedişi, patogen terapiyanın əsaslandırılması və s.) ilə bağlı tibbi anlayışlarla işləyir. Patopsixologiya isə psixologiyanın bir bölməsi olaraq, tibbdə müəyyən edilən psixi pozuntular zamanı psixoloji proseslərin təzahür xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Patopsixologiyada psixi pozuntu olan şəxslərin psixoloji prosesləri təhlil edilir, pozulan və pozulmayan psixoloji funksiyaları birlikdə öyrənir. Bununla yanaşı olaraq müvafiq bərpaedici tədbirlər planı da hazırlanır.

başlanğıcında yaranan ilkin simptomlar tədricən daha ağır, kobud (psixotik) simptomlara çevrilir. Pozitiv simptomlar sindromun kəskinləşməsi zamanı birdən-birə görünə bilər, sonra öz-özünə və ya adekvat müalicənin təsiri altında yox ola bilər. Adətən daha az spesifikdir və bir neçə müxtəlif xəstəliklər ilə oxşar ola bilər (Колесник, 2021).

Neqativ simptomlar davamlı psixi pozuntunun əlamətləridir və pozuntu nəticəsində psixoloji funksiyaların itirilməsidir. Neqativ simptomlara hafizə pozuntuları (amneziya), əqli zəiflik (aşağı intellekt səviyyəsi), angedoniya, abuliya, apatiya və s. daxildir. Mənfi simptomlar adətən geridönülməzdir, zamanla daha sabitləşir və terapevtik müdaxilələrə davamlı olur. Bu simptomların inkişafı psixikanın və şəxsiyyətin ilk növbədə ən səthi funksiyalarının, sonra isə onun strukturunu müəyyən edən daha dərin, daha davamlı funksiyalarının ardıcıl pozulması ilə ifadə olunur (Колесник, 2021).

Psixi pozuntunun formasını təyin edərkən diqqəti məhkumun vəziyyətində üstünlük təşkil edən psixopatoloji sindroma deyil, bütün simptomlar kompleksinə yönəltmək lazımdır. Ümumi olaraq psixopatoloji xüsusiyyətlər kriminoloji məsələlərin mürəkkəbliyini tam olaraq ortaya qoymur.

Kriminologiya həmişə psixi pozuntuları olan məhkumların sayı ilə deyil, həm də ayrı-ayrı cinayət növləri ilə ayrı-ayrı psixopatologiyaların necə əlaqəli olması ilə maraqlanır (Ситковская, 2024). Burada digər məqam isə məhkumların patopsixoloji xüsusiyyətlərinin kriminogen xarakterinin müəyənləşdirilməsidir.

Əqli-gerilik

Aparılan tədqiqatlar və meta-analizlərin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, məhkumlar arasında ən çox rast gəlinən psixopatiyalardır. Çox tədqiqatçıların fikrincə, cinsi zorakılıq, oğurluq, soyğunçuluq cinayətlərin böyük əksəriyyəti psixopatiyalı şəxslər tərəfindən törədilir. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, təkrar cinayət törədən məhkumların 40%-i psixopatiyalı şəxslərdir (Образцов, Богомолова, 2014).

Məhkumlarda patopsixoloji neqativ simptomlar daha çox müşahidə olunur. Psixopatiyalı şəxslərin intellekt testi nəticələrinə əsasən aparılan metaanalizlər göstərmiş olur ki, onların bir çox qismi orta və zəif intellektual səviyyəyə malikdirlər (De Ribera, Kavish və baş., 2019). Psixopatiyalı şəxslər arasında intellektual səviyyəsi yüksək olan şəxslər də var. Lakin bu elə böyük çoxluğa aid deyildir. Metaanaliz həm həbsxanadakı, həm də karyeralarında böyük uğur qazanmış psixopatiyalı şəxsləri də əhatə etmişdir. Məhkumlar arasında psixopatiyalı şəxslərin çoxluq təşkil etməsi ilə onlar patopsixoloji müayinəyə cəlb edilmişdir. Patopsixoloji müayinənin nəticələrinə əsasən bu məhkumların yarısından çoxunda zəif əqli gerilik müşahidə olunmuşdur (58%). Məhkumlarla aparılan patopsixoloji tədqiqat

işlərində ortalama intellekt göstəricisinin 90-a yaxın olduğu müəyyən edilmişdir (De Ribera, Kavish və baş., 2019). İntellektual səviyyə həm fərdi səviyyədə, həm də qrup səviyyəsində cinayət davranışını proqnozlaşdırır. J.A.Şvartsa və həmkarları tədqiqat və nəzarət qrupu olaraq eyni yaş həddində olan kişiləri tədqiqata cəlb etmişdirlər (Schwartz, Savolainen və baş. 2015). Tədqiqat qrupuna məhkumlar, nəzarət qrupuna isə məhkumluğu olmayan şəxslər daxil edilmişdir. Onlar müşahidə etmişdirlər ki, məhkumluğu olan şəxslərdə intellektual səviyyə nəzarət qrupunda olan şəxslərə nisbətən aşağıdır. Həmçinin psixopatologiyalı şəxslər də məhkumluğu olan şəxslər arasında çoxluq təşkil edir. Tədqiqatın davamında nəzarət qrupunda olan şəxsləri də öz daxilində - heç vaxt qanun pozmayan, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verən, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verməyən, polis əməkdaşlarına, ümumiyyətlə, tabe olmayan qruplara ayıraraq onların intellektual səviyyələri müqayisəli təhlil edilmişdir. Alınan nəticələrə əsasən nəzarət qrupunda olan şəxslərin də intellektual səviyyəsinin davranışlarına əsasən fərqli olduğu müəyyən edilmişdir (Schwartz, Savolainen və baş. 2015). Heç vaxt qanun pozmayan şəxslərin ortalama intellektual səviyyəsi 106, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verən şəxslərin intellektual səviyyəsi 103, polis əməkdaşları tərəfindən saxlanılan və adekvat reaksiya verməyən şəxslərin ortalama intellektual səviyyəsi 100, polis əməkdaşlarına, ümumiyyətlə, tabe olmayıb konflikt yaşayan şəxslərin intellektual səviyyəsinin 93 olduğu müəyyən edilmişdir. Sonuncu qrupa daxil olan şəxslər risk qrupu olaraq qiymətləndirilmişdir. Çünki, məhkumların da ortalama intellektual səviyyəsi 90 olaraq müəyyən edilmişdir.

A.Feqadel psixopatiyası olan və olmayan şəxslər ilə tədqiqat apararaq, intellektual səviyyənin və psixopatiyanın kriminogen mexanizmlərini öyrənmişdir. Belə ki, intellektual səviyyəsi yüksək olan psixopatiyalı məhkumların seriyalı və düşünülmüş planlı cinayətlər törətdiyini, intellektual səviyyəsi aşağı olan psixopatiyalı məhkumların isə xuliqanlıq, oğurluq və narkotik maddə istifadəsi kimi əməllər törətdiyini müəyyən etmişdir (Fegadel, Jennings, 2016). Məhkumların patopsixoloji simptomlarını təhlil etməklə cinayət əməlinin motivini müəyyən etmək mümkündür. Qeyd olunanları nəzərə alsaq probasiya nəzarətinə alınan məhkumlar arasında intellektual səviyyəsi aşağı olan psixopatiyalı məhkumların çoxluq təşkil etməsi gözləniləndir.

A.Feqadel intellektual səviyyəsi yüksək olan və psixopatologiyası olmayan məhkumların azlıq təşkil etdiyini (11%) və bu məhkumların ehtiyatsızlıqdan cinayət törətdiyini müəyyən etmişdir (Fegadel, Jennings, 2016). K.M.Beaver məhkumların intellektual səviyyəsi ilə cinayət davranışının reqressiya təhlilini aparmış, aşağı intellektual səviyyə və zəif əqli geriliyin cinayət davranışı riskini artırdığını müəyyən etmişdir (Beaver, Wright, 2011).

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkum ilə (Cinayət məəcəlləsi maddələr: 126; 127; 128; 131; 133; 177; 178; 185; 206; 221; 234; 306; 320) aparılan intellekt testinin (Raven Matrislər) nəticələrinə əsasən 29% məhkumda zəif əqli gerilik (c.m. maddələr: 127; 128; 177; 221; 234) olduğu müəyyən edilmişdir ($m= 71.1$; $sd=1.1$).

Amneziya

Məhkumlarda yaşanan cinayət hadisədən sonra patopsixoloji simptom olaraq amneziya vəziyyəti müşahidə oluna bilər. Cinayət hadisəsində amneziya yüksək qiymətli ideyalar nəticəsində yarana bilər. Bununla belə, məhkumların bir çoxunda heç bir açıq-aydın müsbət simptomlar (halusinasiyalar) müşahidə edilmir, lakin aşkar motivi olmayan zorakı davranış müşahidə olunur (Bourget, Whitehurst, 2007). K.A.Nolan və həmkarlarının psixopatiyalı məhkumlar ilə aparılan diaqnostik qeydlərinin faktor təhlilindən alınan nəticələr göstərir ki, müsbət patopsixoloji simptomlar cinayət işlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir (Nolan, Czobor və baş. 2003) Məhkumların 73%-i nə üçün cinayəti törətdiyini dəqiq ifadə edə bilmir və xatırlamadığını qeyd edir. Tədqiqatçılar neqativ simptomlar arasında amneziyanı yüksək qiymətli ideyalar ilə əlaqələndirirlər (Bourget, Whitehurst, 2007). Yüksək qiymətli ideyalar tədricən intiqam əhval-ruhiyyəsi yaratmış olur və belə olan halda məhkumlar qurbanlarının hərəkətlərini yanlış anlayırlar (İsmayılov, 2013). Cinayət hadisələrində psixotik epizod səbəbi ilə də amneziya müşahidə oluna bilər.

C.P.Malumquist məhkum kişilər ilə aparmış olduğu araşdırmalarında müəyyən etmişdir ki, 39% məhkumda cinayət zamanı psixotik elementlər mövcud olub və sonradan onlar hadisənin elementlərini xatırlamaqda çətinlik çəkiblər (Charlson, F., Ommeren və baş., 2019). Cinayət hadisələri üçün amneziya cinayət məsuliyyəti kontekstində aktualığı ilə bağlı mühüm hüquqi nəticələrə malikdir. Məhkəmə psixiatrları və digər psixi sağlamlıq mütəxəssislərindən müttəhim-lərdə amneziya ilə bağlı ekspert rəyi vermələri tələb olunur.

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkumun 21%-də hadisənin ümumi elementlərini tam xatırlamadığı müəyyən edilmişdir (c.m. maddələr: 127; 128; 131; 221).

Apatiya

Vaxtından əvvəl azadlığa buraxılan və probasiya nəzarətinə verilən məhkumlarda ən çox müşahidə olunan patopsixoloji simptom apatiyadır (Bate, Boduszek və baş., 2014). Bu məhkumlar sosial həyata uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Heç kimə güvənmir və özlərini sosial əlaqələrdən uzaqlaşdırır, cəmiyyətdən təcrid etməyə çalışırlar. Məhkumlarda apatiya

linik depressiyaya çox bənzəyir (Haney, 2002). Qadın məhkumlarda kişi məhkumlara nisbətən apatiya simptomları daha çox müşahidə olunur. Bu məhkumların reabilitasiyaya cəlb edilməsi ilə simptomları aradan qaldırmaq mümkündür.

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkumun 62%-də apatiyanın əlamətləri müşahidə edilmişdir (c.m. maddələr: 126; 127; 128; 131; 221; 234).

Angedoniya

Angedoniya simptomları adətən maddə asılılığı olan şəxslərdə daha çox müşahidə olunur (Crighton, Tow, 2005). Narkotik maddə istifadəsinin başlanğıcında müşahidə olunan artan gedonik reaksiyalar insanları narkotiklərdən planlılıqlarından daha uzun müddət istifadə etməyə sövq edir. Travmatik təcrübə nəticəsində yaranan həm “ilkin” konstitusiya ilə şərtlənmiş, həm də “ikinci dərəcəli” angedoniya narkomaniyaya meyillilik hesab edilə bilər. Çox güman ki, bu əlaqə ikitərəflidir: bir tərəfdən, angedoniya maddə asılılığının inkişafından əvvəl olur, digər tərəfdən, asılılıq özü də angedoniya simptomlarının tədricən artmasına səbəb olur. Angedoniya narkologiya sahəsində mühüm yer tutan nozoloji qeyri-spesifik patopsixoloji simptomdur. Narkomaniyadan məcburi müalicə təyin edilmiş şəxslərə ölkəmizdə probasiya nəzarəti həyata keçirilir. Angedoniya simptomlarının probasiya nəzarəti olan bu məhkumlarda müşahidə edilməsi gözlənilən haldır (Crighton, Tow, 2005). Narkomaniyadan müalicə almış məhkumlarda açıq-aşkar angedoniya simptomlarının olması risk faktoru və narkomaniyanın residivinin proqnozlaşdırıcılarından biri kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, bu məhkumlarda profilaktika strategiyası çərçivəsində mühüm reabilitasiya işləri psixoloji və tibbi sahədə aparılmalıdır.

Probasiya xidmətində 34 nəfər məhkumun 26%-də angedoniya əlamətləri müşahidə edilmişdir (c.m. maddələr: 126; 127; 128; 131; 221; 234).

Nəticə

Patoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri insanın uyğunlaşma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə daraldır və buna görə də böyük kriminogen təsirə malikdir. Cinayət davranışının genezisi və mexanizmində psixopatologiyanın yeri onun şiddətindən asılıdır. Psixopatologiyalı şəxslərin cinayət əməlini törətmə ehtimalı digər insanlara nisbətən daha çoxdur, lakin bu o demək deyil ki, bütün psixopatologiyalı şəxslər cinayət törədir və ya bütün cinayət törəyənlərin psixopatologiyası var (Bayramov, Əliyev, 2012). Psixi cəhətdən sağlam məhkumlar arasında da illər ərzində tədricən mənfi sosial təsirlər nəticəsində “psixopatik” davranış tərzini, psevdopsixopatik “reaksiya nümunəsi” yaranır (Charlson, Ommeren və baş., 2019). Bu halları həmişə psixopatik şəxslərin zahiri oxşar davranışlarından ayırmaq lazımdır, onların mövcud anomaliyaları yalnız cinayət

mühiti ilə uzun müddət təmasda olduqda antisosial münasibətlərlə tamamlanır. Klinik simptomlar müəyyən edilmiş pozuntuların dolayı ifadəsidir, halbuki norma və patologiyada psixi funksiyaların formalaşmasının şaquli iyerarxiyasının aşağı səviyyəsinə aid olan patopsixoloji simptomlar bu pozuntulara xas olan birbaşa səbəb-nəticə əlaqələrini daha çox əks etdirir.

Məhkumlarla patopsixoloji müayinənin aparılması və məhkumlarda patopsixoloji simptomların izlənilməsi zəruridir. Kriminoloji və patopsixoloji tədqiqatların aparılması, xüsusilə probasiya fəaliyyətində psixoloji işin təşkili üçün faydalı ola bilər (Crighton, Tow, 2005). Cinayət prosesində patopsixoloji məlumatların qeydə alınması vacibdir. Məhkumların şəxsiyyətinin öyrənilməsi cinayət davranışını aydınlaşdırmaq, islah tədbirlərini hazırlamaq və reabilitasiya işlərini aparmaq üçün əhəmiyyətlidir. Probasiya xidmətində məhkumlarda diferensial diaqnostika məqsədləri üçün istifadə oluna bilər, psixi pozuntuların bir çox əlamətlərini müəyyən etməyə kömək edən patopsixoloji müayinə praktiki baxımdan faydalıdır (Crighton, Tow, 2005). Bakı şəhər Probasiya İdarəsində bir ay müddətində 34 nəfər məhkum ilə aparılan psixoloji konsultasiya zamanı onlarda əqli gerilik, amneziya, apatiya və angedoniya patopsixoloji simptomların olduğu müşahidə edilmişdir. Patopsixoloji müayinənin məlumatları köməkçi xarakter daşıyır və onların dəyəri klinik müşahidənin nəticələri ilə və bəzi hallarda digər laboratoriya tədqiqatlarının nəticələri ilə (məsələn, elektroensefaloqrafiya) müqayisə edildikdə aşkar edilir. Məhkumlarda psixi pozuntunun dərəcəsini və intellektual tənəzzülü təyin etmək mümkündür. Bundan əlavə, patopsixoloji müayinə reabilitasiya tədbirlərinin qurulmasında pozuntunun strukturunun rolu, məhkumun psixoloji vəziyyətindəki dəyişiklikləri, onun iş qabiliyyətinin dəyişməsini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır, bu da məhkumun sosia-psixoloji adaptasiyası üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası, Psixoloji yardım haqqında qanun [URL: <https://e-qanun.az/framework/41280>]
2. Bayramov, Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. - Bakı, 2012, - 656 s.
3. İsmayılov, N.V. Psixiatriya. - Bakı, - 2013, - 528 s.
4. İsmayılov, N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. - Bakı, 2008, - 416 s.
5. Алмазов, Б. Правовая патопсихология. – Вологда, 2019, - 329 с.
6. Загорная, Е.В. Основы патопсихологии. - Москва, 2018, - 209 с.
7. Колесник, Н.Т., Орлова, Е.А. Нейро и патопсихология. Патопсихологическая диагностика. 2021, - 241 с.
8. Образцов, В.А., Богомолова, С.Н. Криминалистическая психология. - Москва, 2014, - 273 с.
9. Ситковская, О.Д., Андрианов, М.Семенович., Кроз М.В. Криминальная психология. - Москва, 2024, - 276 с.
10. Bate, C, Boduszek, D, Dhingra, K, Bale, C. Psychopathy, intelligence and emotional responding in a non-forensic sample: an experimental investigation // The Journal of Forensic

- Psychiatry & Psychology 3;25(5). 2014, - p. 600-612
11. Beaver, K.M., Wright, J.P. (2011) The association between county-level IQ and county-level crime rates // *Intelligence* 39. p. 22-26
 12. Bourget, D., Whitehurst, L. Amnesia and Crime // *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law* 35 (4). 2007, - p. 469-480
 13. Charlson, F., Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., Saxena, S. New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis.// *Lancet* 394. 2019, - p. 240-248
 14. Crighton, D., Tow, G. *Psychology in Probation Services*. Oxford, 2005, - 186 p.
 15. De Ribera, S., Kavish, O., Katz, N., Boutwell, B. Untangling intelligence, psychopathy, antisocial personality disorder, and conduct problems: A meta-analytic review // *European journal of personality*, 33(5), 2019, - p. 529-564
 16. Fegadel, A., Jennings W. Intelligence (IQ) and Crime // *The Encyclopedia of Crime and Punishment*. 2016, - p. 1-9
 17. Haney, C. The Psychological Impact of Incarceration: Implications for Post-Prison Adjustment. // *From Prison to Home Conference (January 30-31, 2002)*. 2002, - p. 77-92
 18. Nolan, K.A., Czobor, P., Roy, B.B. Characteristics of assaultive behavior among psychiatric inpatients // *Psychiatr Services* 54. Washington, 2003, - p. 1012-1016
 19. Schwartz, J.A., Savolainen, J., Aaltonen, M., Merikukka, M., Paananen, R., Gissler, M. Intelligence and criminal behavior in a total birth cohort: An examination of functional form, dimensions of intelligence, and the nature of offending// *Intelligence* 51. 2015, -p. 109-118

НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ПАТОПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ СИМПТОМАМИ У ЗАКЛЮЧЕННЫХ, НАХОДЯЩИХСЯ ПОД ПРОБАЦИОННЫМ КОНТРОЛЕМ

С.Н.АЛИЕВА, А.С.МУТАЛЛИМЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Психопатологии снижают устойчивость к влиянию конфликтных ситуаций, затрудняют развитие общественно полезных качеств личности, в частности, ее адаптацию к внешней среде, ослабляют механизмы внутреннего контроля, сужают и варианты поведения, создают основу для импульсивных, случайных, незапланированных, в том числе противоправных действий. Все эти факторы негативно влияют на личность и также могут привести к преступному поведению. Психопатология может протекать скрытно и восприниматься окружающими как странности характера, неуравновешенность, сварливость и т. д. Сущность психопатологических симптомов трудно понять без патопсихологического и патофизиологического анализа явлений, лежащих в их основе. В свою очередь, патопсихологический анализ невозможен без точного клинического описания личности преступника. Необходимо изучение психологической сущности, психологических закономерностей и механизмов влияния патопсихологических симптомов при совершении преступных деяний. В статье проанализированы патопсихологические симптомы, наблюдавшиеся при психологическом консультировании 34 осужденных службы пробации в течение 1 месяца.

Ключевые слова: служба пробации, психопатология, патопсихология, патопсихологические симптомы, юридическая психология, личность заключенного

OBSERVATION OF PATHOPSYCHOLOGY SYMPTOMS IN PROBATION CONTROL PRISONERS

S.N.ALIYEVA, A.S.MUTALLIMZADA

SUMMARY

Psychopathologies reduce resistance to the influence of conflict situations, hinder the development of socially beneficial personality traits particularly adaptation to the external environment weaken internal control mechanisms, limit behavioral options, and create a foundation for impulsive, random, and unplanned actions, including illegal ones. All these factors negatively affect personality and may also contribute to criminal behavior. Psychopathology can manifest covertly and be perceived by others as peculiarities of character, emotional instability, quarrelsomeness, etc. The nature of psychopathological symptoms cannot be fully understood without a pathopsychological and pathophysiological analysis of the underlying phenomena. In turn, pathopsychological analysis is impossible without an accurate clinical description of the criminal's personality. It is essential to study the psychological essence, patterns, and mechanisms by which pathopsychological symptoms influence the commission of criminal acts. The article analyzes pathopsychological symptoms observed during psychological counseling of 34 convicted probation service prisoners over the course of 1 month.

Keywords: probation service, psychopathology, pathopsychology, pathopsychological symptoms, legal psychology, prisoner's personality